

Zbigniew Rusek

zbyrus@o2.pl

O bułgarskim i starobułgarskim wyrazie *puza* (na tle słowiańskim)

ABSTRACT: Rusek Zbigniew, *Bulgarian and old-Bulgarian puza (on the Slavic Background)*

The topic of this paper is the semantics and etymology of the Bulgarian noun *puza* in the Slavonic background. As it is presented in the thesis, the meaning ‘shirt’ of the word *puza* occurs only in Modern Bulgarian. In other Slavonic languages this word has another meaning, namely ‘chasuble’ (in East-Slavonic languages), and ‘a decorative metallic cover of a holy icon’. In some languages, like Serbo-Croatian this word also has another meanings, usually concerning outer garment. In Old Bulgarian this word also has another meaning, usually ‘vestment’, and ‘monastic habit’ and other. Some metaphorical meanings are present in Bulgarian dialects. The etymology of this word is not established and it is presented in the article.

KEYWORDS: Bulgarian; Old Church Slavonic; lexicology; semantics; etymology; Slavonic languages

Słownictwo odnoszące się do ‘odziewania się’, ‘ubiorów’ jest bogate i było obiektem zainteresowań wielu leksykologów i etymologów. Jedną ze znanych publikacji jest artykuł pióra Marii Wojtyły-Świerzowskiej zatytułowany „O słowiańskim odziewaniu się”, w którym Autorka analizuje prasłowiańskie czasowniki oznaczające ‘odziewanie się’, jak również i ‘obuwanie się, zakładanie obuwia’ i bliskoznaczne. Wśród wymienionych przez Autorkę jest m. in. **obvelkti*, który ma kontynuację w języku bułgarskim w postaci *обличам* (*ce*) ‘ubierać (się)’ i Nomen Deverbale *облекло* ‘ubranie, odzież’¹.

¹ Zob. Maria Wojtyła-Świerzowska, *O słowiańskim odziewaniu się*, [w:] Dzieje Słowian w świetle leksyki, pod red. Jerzego Ruska, Wiesława Borysia, Leszka Bednarczuka, Kraków 2002, s. 231-238. Trzeba zwrócić uwagę na to, iż w języku bułgarskim czasownik *обличам* (*ce*) odnosi się zasadniczo do ubierania górnej części ciała - w przypadku spodni, gaci funkcjonuje *обувам*

W niniejszym artykule zamierzam się zająć rzeczownikiem *pūza* w języku bułgarskim (zarówno współczesnym jak i starobułgarskim), należącym do nazw garderoby, omawiając go na tle słowiańskim, ze szczególnym uwzględnieniem jego znaczeń.

We współczesnym języku bułgarskim rzeczownik *pūza* (wg. słownika języka bułgarskiego) oznacza: 1. ‘платнена долна дреха, обикн. бяла, която се носи направо на тяло’ – ‘spodnia część odzieży, zwykle płócienna i biała, noszona bezpośrednio na ciele, koszula’ (RSBKE, III, 111). Przykład: “Над пояса си той беше само по една риза, разгърден“ (Yovkov – za RSBKE). 2. ‘мъжка памучна или коппринена дреха с ръкави, която се носи върху фланелка или под сакото’ – ‘część garderoby męskiej z rękawami, wykonana z bawełny lub jedwabiu, noszona na podkoszulek lub pod marynarkę, koszula’: коппринена риза, поплинена риза. W bułgarskim języku literackim (zgodnie z danymi RSBKE) leksem ten może mieć także inne znaczenia, jak ‘обвивката на плода в утроба на майката’ (ludowe) – ‘owodnia, worek owodniowy’. Słownik zamieszcza również wyrażenia idiomatyczne, jak: Няма риза на гърба – ‘много е беден – ktoś jest bardzo biedny, ubogi’; Взели (продали) ми и риза на гърба ‘всичко му е продали’ – ‘całe jego mienie zostało sprzedane’ itd..

RSBKE także zamieszcza derywat *ризница* (hist.) ‘вид металическа дреха, употребявана в средновековието от бойци и рицари, за предпаване от раняване; броня’ – ‘zbroja, pancerz, druciana koszulka, gieźło’, jak w przykładzie “В яките ризници от плетени железни жици, и в кованите шлемове с подбрадници и наушници стрелите се чупеха като стъклени“ (Ст. Загорчинов – за RSBKE).

Najden Gerow w swoim słowniku zamieszcza interesujący nas wyraz zarówno w swoim głównym znaczeniu ‘koszula’, jak i w znaczeniu ‘owodnia, worek owodniowy’. Podaje także inne znaczenie, mianowicie ‘кърпа за бръщение с нея, пешкир’ – ‘ręcznik’. Zamieszcza także złożoną nazwę *френска риза*, tłumacząc ją poprzez rosyjski wyraz ‘сорочка’ – ‘koszula’. Podaje też pewną liczbę wyrażen idiomatycznych, takich jak: дал му и ризата си от гърба ‘дал му всичко, что имал’ – ‘dał mu wszystko, co miał’, зел му и ризата от гърба ‘зел му всичко, обрал го съвсем’ – ‘zabrał mu wszystko – nawet koszulę z grzbietu’; оставил го по риза и гащи ‘обрал го съвсем и го осавил само по долните дрехи’ – ‘okradł, ograbił kogoś ze wszystkiego, pozostawiając w samej bieliźnie’, ризата е по-близо до кожата ‘bliźsza ciału koszula (niż sukmana)’ etc. (Gerow 5, 79). N. Gerow także zamieszcza derywaty, jak np. *ризя* 1. ‘deminutivum od *pūza*, 2., ‘haftowana chustka’, 3. ‘kwiat Narcissus poeticus’; *ризница* ‘zbroja, pancerz’; *ризля* deminutivum od *pūza*; *ризленце* ‘deminutivum od *ризля*’; *ризенце* ‘ts.’; *ризка* ‘dem. od *pūza*’; *ризица* ‘ts. *pūza*’; *ризичка* ‘deminutivum od *ризица*’; *подризник* ‘część garderoby, wkładana przez prawosławnych duchownych pod ornat, rodzaj prawosławnej alby, bułg. стихар’² (Gerow 4, 101; RBE 12, 1003). BTR (BTR, 752) zamieszcza także inne złożenie *усмирительна риза* ‘kaftan bezpieczeństwa’.

(ce), o którym (**obuti*) Autorka także pisze (w polszczyźnie odnosi się wyłącznie do wkładania obuwia).

² W języku bułgarskim ornat prawosławny nazywa się *фелон*.

Leksem ten został również odnotowany przez słownik Duvernois (Duvernois, 2053-2054), w którym jego znaczenie zostało objaśnione poprzez rosyjskie wyrazy ‘рубашка, сорочка’ – ‘koszula’ i oparte przykładami: “Ти носиш риза ленена. Ленена и копринена. Аз нося риза от черга”³, „Опрала риза конопни“. Duvernois także zamieszcza derywaty, takie jak deminutivum *ризле* ‘koszulka’, *ризленце* ‘koszulka – ros. рубашечка’, zilustrowane następującymi przykładami: „Аз уших вече ризлето”, „Неновица сяда до него на миндерлачето и захваща да шие мъничко ризленце“. Słownik ten także zamieszcza wyraz *ризница*, oznaczający ‘латы, кольчуга’ – ‘zbroja,’ zilustrowany przykładem: “3000 сабли, 8000 пушки 100 железни ризници”. (Duvernois, 2053 – 2054)

Wyraz *риза* występuje także w dialektach bułgarskich, przy czym nie tylko w znaczeniu ‘koszula’, ale również w innych znaczeniach, jak ‘ręcznik’ (Галичник; Велешко, Загоричане, Костурско; Кукуш, Кънджалии, Дойранско; Коларово, Благоевградско, Пополе, Костурско), ‘chusteczka do nosa’ (Дебърско) ‘skórka cebuli, czosnku, rogu (Габрово), ‘kapturek na żołądzi’ (Копривец, Беленско), ‘owodnia’ (Габрово), ‘czerek (u płodu)’ (Горнооряховско), ‘łożysko (anat.)’ (Слащен, Годешево, Благоевградско; Габрово, Ксантийско; Покрован, Ивайловградско; Ягодина, Девинско; Бориково; Смолянско), ‘śmietanka (na mleku)’ (Камилско дол, Ивайловградско), ‘osad tworzący się na starym occie’ (Бачково), ‘osad, kożuch tworzący się na zalewie kiszonych warzyw’ (Шумен), ‘tęcza’ (dialekty rodopskie), ‘halka damska’ (Дондуково, Ломско). Wyraz ten występuje także w innych wariantach fonetycznych, jak *рѝза* ‘koszula’, ‘spodnia warstwa dachu drewnianego’ (Banat), *ризя* ‘długi kawałek płótna, ręcznik, szalik wkładany na głowę’, ‘obrus, serweta, do owijania ciasta chlebowego, aby wyrosło’ (Сухо, Висока, Солунско). Także występują złożenia, jak *бабина риза* ‘tęcza’ (Gerow), *дѝльня риза* ‘długa szata wykonana z płótna domowej roboty przypominająca krojem długie poncho’ (Бабук, Кайнарджа, Нова Черна, Добруджа), *скѝтна риза* ‘szata noszona przez bułgarskie muzułmanki’ (Девинско) (BER 6, 252-254). *Обобщаващ том Булгарского атласу гварового* zamieszcza mapę (BDA, OT 471) dystrybucji wyrazów oznaczających ‘koszulę’ w dialektach bułgarskich. Terytorium Bułgarii zostało zdominowane (włącznie z Macedonią, Wschodnią Serbią i Tracją) przez wyraz *риза*, który jest jedyną nazwą na przeważającej części terytorium Bułgarii (izoglosa przebiega z północno-zachodniego zakątka kraju, biegnąc ku rzece Iskyr i dalej ciągnie się do południowej granicy w pobliżu miejscowości Berkowica, Pirdop, Elin Pelin, Samokow, Goce Delczew). Wyraz ten występuje także w dwu małych enklawach, znajdujących się poza granicami politycznymi Bułgarii (w Turcji wzdłuż rzeki Biga River oraz w północnej Dobrudży w Rumunii). Innym wyrazem oznaczającym ‘koszulę’ w dialektach bułgarskich jest *кошуля*, odnotowana w zachodnich regionach Bułgarii (Видинско, Ломско, Белградчишко, Михайловградско, Берковско, Врачанско, Софийско, Самоковско, Пернишко, Трънско, Радомирско, Кюстендилско, Дупнишко, Благоевградско, Газложко, Гоцеделчевско⁴, Петричко), oraz na jednej małej

³ Podaję przykład w dzisiejszej pisowni bułgarskiej.

⁴ W samym mieście Гоце Делчев nazwą ‘koszuli’ jest *риза*. Por. . Ст. Стойков, Българска

enkławie w najbardziej wysuniętej na południowy-wschód części Bułgarii, blisko granicy z Turcją. Na mapie tej zaznaczono także nazwę *покамиса*, która występuje poza granicami politycznymi Bułgarii, na małym terytorium w północnej Grecji, (Stojkow 1968: 202; BDA OT, 471)

W języku staro-cerkiewno-słowiańskim rzeczownik **риза**,**-ы** ma znaczenie odnoszące się prawdopodobnie do wierzchniego ubioru a nie do spodniego, lub oznacza on 'szatę' (ἱμάτιον, χιτων, ἐσθῆς, ένδυμα, одежда (верхняя), šat, odev', przykłady: **идѣши же емоу постилаахъ ризы свои по пѣти**. (L. 19, 36 Zogr., Mar); **отрасе емоу главѣ и ризы** (Супр. 555, 23); **прѣдѣста ц(ѣса)р(и)ца о десноу тебе въ ризахъ позлаценахъ одѣна прѣкоушена** (Ps. 44, Sin.); **свѣѣша съ него хламудѣ и обѣѣша ѿ въ ризѣ свои** (Mt 27, 31 Zogr., Mar., As., Sav.; **риж** Euch 50a 10 - za Cejtlin, Večerka, Blagova 1999: 581-582); **обѣкаѣ са нси въ срамьмѣжъ кожьнѣжъ риж** (Supr. 740, 9-10). Innym znaczeniem tego wyrazu w j. staro-cerkiewno-słowiańskim jest 'ὀρθόνιον, полотняная ткань, полотнище, плащаница, kus płótna, prostěradlo' – 'prześcieradło, kawał płótna'. Przykłady: **ѿ обисте е ризами с ароматты ѣкоже обѣчал естѣ юдѣкомъ погрѣвати** (J. 19, 40 Zogr., Mar., As., Sav – za Cejtlin i in. 1999: 581-582). W cytowanym powyżej przykładzie znaczenie wyrazu **риза** to 'całun' (całun Jezusa Chrystusa). Bułgarski mnich i uczony oraz pisarz znany jako **Черноризецъ Храбръ**, działał w presławskiej szkole piśmiennictwa na przełomie IX i X w.⁵ Wyraz **Черноризецъ** tutaj oznacza 'mnich, człowiek w czarnym habitcie'. Angeł Dawidow (Dawidow 1976: 259-260) wymienia ten wyraz w swojej książce pt. Речник-индекс на Презвитер Козма, dając znaczenie 'дреха, облекло' – 'odzież, ubiór': **Бѣщацами са ризами красѣюще. чръныа ризы** 'монашеско облекло' – 'habit zakonny', **"Не спасѣтъ бо нас ризы черныа, ни погрѣбать бѣлыа, аще ѹгодно богѹ дѣлаем"**. **Отити въ чръныа ризы** 'покалутеря се' – 'włożyć habit, stać się zakonnikiem, mnichem'. A. Dawidow zamieszcza także synonimny **одежда, обѣчнение, свита**⁶.

Znane są także derywaty utworzone od tego wyrazu w j. staro-cerkiewno-słowiańskim, jak **ризьница** 'βεστιάριον, сокровищница, ризница, pokladnice' – 'skarbiec, przechowalnia, garderoba', przykł.: **нѣстѣ остала ни кдина златница въ ризьници** (Supr. 120, 25); **ризьно**, **-а** 'ἱμάτιον, верхняя одежда, plášť, šat, oděv' – '(wierzchni) ubiór, płaszcz, szata', przykład: **не имашн ли много никакогоже съсѣда, ни ли ризъна да даси кмоу** (Supr. 120, 27); **ризьнѣ** (adj.) 'τῶν ἱματίων, τοῦ κολοβίου, относящийся к верхней одежде, к одежде, šatový, šatu' – 'odnoszący się do wierzchniej odzieży, do szaty', przykład: **обѣма**

диалектология, София 1968, с. 202 oraz Български диалектен атлас, обобщава том, Карта но. Л. 77.

⁵ **Черноризецъ Храбръ** prawdopodobnie jest autorem apologii języka słowiańskiego i literatury, zatytułowanej **О писменехъ** (we współczesnym języku bułgarskim tytuł brzmi: За буквите), napisanej pod sam koniec IX w.

⁶ Słownik ten (indeks) oparty jest głównie na tekście pt. "Беседа против богомилите", traktatu przeciw Bogomiłom, z końca X w., napisanego przez pisarza cerkiewnego Kozmę (bułg. Презвитер Козма).

ржкамa кго имѣша за овѣ полѣ ризнѣи и закрьиваѣшѣа обнаженнѣ свок (Supr. 187, 7, Supr. 387, 29 – za Cejtlin i in. 1999: 582).

Leksem *puz*a jest także znany w języku macedońskim. RMJ (RMJ, III, 117) podaje go z kwalifikatorem (dial.) w dwu znaczeniach: ‘кошуља, košulja’⁷ – ‘koszula’, przykład: „везена риза” ‘vezena košulja’ – ‘haftowana koszula’; ‘ubrus, peškir, narama’ – ‘ręcznik, chusta na głowę, chustka’. Nazwą ‘koszuli’ w macedońskim języku literackim jest *кошуља*.

W języku serbsko-chorwackim rzeczownik *riža* ma następujące znaczenia 1. ‘sutanna’, ‘habit zakonny’, 2. ‘suknia, odzież’ (Frančić, II, 760). Występują także derywaty, takie jak *rižnica* ‘skarbiec’ (Skok and JAZU podają także znaczenie ‘spremište za odijelo’ – ‘garderoba, szatnia’), *rižničar* ‘skarbnik, kustosz’, *rižnički* (adj.) ‘dotyczący skarbcza’ (Frančić, II, 760). Vuk Karadžić (Karadžić: 669, 692, 742) zamieszcza także znaczenia wyrazu *riža* ‘das Kleid, vestis’ – ‘suknia, szata’ oraz (Croat.: Otočak), ‘svita’ – ‘sukno, sukmana, wiejska kapota z samodziału’, ‘pasiasty (biało-czerwony) szal, wiązany w węzeł na piersi’, ‘strida’ – ‘długi kawałek sukna’⁸. Petar Skok odnotowuje także znaczenie ‘štola’ – ‘stuła’ (znaczenie to jest bliskie poprzedniemu i także odnotowane przez słownik JAZU). Wyraz ten posiada także inne znaczenia (dial.) ‘vez, nakit na (żeńskom) odijelu’ – ‘haft, ozdoba na damskim stroju’ (JAZU, XIV, 47-48). Słownik etymologiczny P. Skoka (Skok, 3, 149) zamieszcza także derywaty: *rizarnica* (dial. Banija) ‘igla kojom se veze’ – ‘igła do haftu’ (JAZU także podaje ‘krojačica riznih odjeća’ – ‘krawcowa’: “Crnla rizarnica”, *riznar* ‘suknar, krojač – krawiec’)⁹. W Słowniku Macierzy Serbskiej (RMS, 5, 536-537) wyraz ten odnotowano nie tylko w podstawowym znaczeniu ‘sveštenička odeća, mantija; haljina, odeća’ – ‘strój duchownego strój kapłański, sutanna’, ‘uska traha čohe za ukrašanje odeće’ – ‘wąski pasek sukna będący ozdobą szaty’, ale także i w innym, metaforycznym znaczeniu: ‘srebrn ili Zlatan okov na ikonji’ – ‘srebrna lub złota nakładka na ikonie’, przykład: “Ikone (su) bez nakita, da se ber ko setio da im skuje srebrnu rizu”. Słownik ten wymienia także derywaty, np. *rižnica* ‘prostorija, u kojoj se čuvaju stvari od velike vrednosti’ – ‘miejsce, gdzie przechowuje się wartościowe rzeczy, skarbiec’. Example: “U tom velikom leksikonu možemo više nau ito o našem izrazu nego u najbogatim stranim riznicama umjetničkog blaga”. Innym, przenośnym znaczeniem tego wyrazu jest ‘kasa, blagajna’ – ‘pieniądze, kasa’: “U njihovima (tatarskim) je rukama sva riznica naša”. Wyraz ten może mieć także znaczenie ‘prostorija u kojoj se drži oružje, oružnica’ – ‘zbrojownia, arsenał’. Przykład: “Riznica puna svijetla oružja”, oraz (dial. Crna Gora) ‘državna riznica, aurarium’ – ‘skarbiec narodowy’ (JAZU XIV, 49). Innym derywatem odnotowanym przez w/w źródło jest *rižničar* ‘čuvar riznice, onaj koji rukuje riznicom’ – ‘kustosz, strażnik pilnujący skarbcza’: “Bio je dvorski puškar i rizničar”.

⁷ Znaczenia wyrazów w RMJ są tłumaczone poprzez odpowiedniki w języku serbsko-chorwackim.

⁸ Vuk Karadžić tłumaczy wyraz *haljina* ‘(damska) suknia’; (przestarzałe) ‘gunj’ – ‘wełniana kurtka, marynarka noszona przez górali’, por. pol. *gunia* ‘męska ludowa góralska kurtka’.

⁹ P. Skok pisze, że wyraz *riznar* jest pożyczką z niemieckiego *Riesner* (Skok, 3, 149).

Język czeski jest jedynym językiem zachodniosłowiańskim, w którym poświadczono interesujący nas wyraz (*říza*). Słownik języka czeskiego F. Trávnička (Trávniček: 1367) definiuje jego znaczenie następująco: ‘dlouhý slavnostní šat’ - długa, elegancka szata, suknia’. Příručný slovník jazyka českého¹⁰ tłumaczy jego semantykę następująco: ‘starobylé dlouhé svrchní roucho, volně slpývající až k zemi’ – ‘dawna długa wierzchnia szata, toga, suknia’ i opatruje go przykładami: “Moderní anglické malířství maluje take ženy v řízách poloantických”; “Objevil se nahoře muž v staroslovanskí říze”.

Wyraz ten jest obecny także w językach wschodniosłowiańskich. W języku rosyjskim leksem *рiза* oznacza: ‘одежда, одение, платие вообще, особ. верхнее’ – ‘suknia, strój, w szczególności wierzchnia szata’, ‘верхняя одежда, обложение священника при богослужении’ – ‘wierzchnia ozdobna szata liturgiczna wkładana przez księdza (biskupa, papieża) podczas celebracji mszy świętej, ornat’ (Ożegow 626; Dal, IV: 96). Przykłady: “Ризы надеваются на рясы, на пордизник”, „Народ различает священника в рясе и священника в ризе или в облачении”, „Без ризы и эпитрахии священник служить не может”. Innym znaczeniem tego wyrazu, odnotowanym zarówno przez słownik Dala, jak i Ożegowa jest: ‘фигурная, металлическая накладка на иконах, оставляющая открытыми только изображение лица и рук’¹¹ – ‘ozdobna nakładka metalowa na ikonach, zakrywająca niemalże cały obraz, z wyjątkiem twarzy i rąk’. Słownik Dala zamieszcza także derywaty, np. *рiзицы* (pl.) ‘короткие ризы, надеваемые на ставлеников рукополагаемых в причт церковный’ – ‘prawosławna komża, krótka szata, wkładana przez prawosławnych diakonów’, *рiзка* ‘ряска, ткань, в которую восприемники принимают младенцев оты купели’ – ‘kawałek tkaniny, w który rodzice chrzestni zawijają dziecko podczas chrztu świętego, biały kocyk do chrztu’: “Кум приносит крестника и платит попу, а кума – ребенку ризки и сорочку, а попу – утиральник или платок”, *рiзный* ‘odnoszący się do ornatu, szaty’, *рiзница, ризохранілище* ‘място, покой при церкви, где хранятся ризы и вообще всю церковную утварь и драгоценности’ - ‘miejsce, pomieszczenie przy kościele, cerkwi, gdzie przechowywane są szaty i naczynia liturgiczne i inne drogocenne przedmioty, zakrystia’, *рiзничий* ‘священник, заведующий церковным имуществом’ – ‘zakrystian, kościelny’.

Nazwa ta występuje także w języku staroruskim i została udokumentowana przez słownik Srezniewskiego (Srezniewski 3, 120-121) w następujących znaczeniach: ‘одежда’ – ‘odzież, ubranie’ (XI w.) : **имѣни дывѣ ризѣ да подастъ имощоуоумоу. ризы кожаны** ‘χιτῶνας δερματινούς, tunicas pelliceas’, ‘ubiór odzienie (w przenośnym znaczeniu)’ (XI w.) : **вѣнць спсєннѧ и ризоу весєлнѧ приимжтѣ**, (tylko w l. mn.) ‘свєщеническое облєчение’ – ‘ubiór księdza,

¹⁰ Korzystałem z wersji on-line Příručný slovník jazyka českého. https://www.ujc.cas.cz%2Felektronicke-slovniky-a-zdroje%2FPrirucni_slovik_jazyka_ceskeho.htmlusg=AOvVaw07mocu2m1TKn7cGHNQN9WD

¹¹ Podaję definicję za słownikiem Ożegowa, ponieważ Dal podaje ją w archaicznym języku rosyjskim.

duchownego, sutanna, sutanna prawosławna' (koniec X w.) : **попове всего города Кыева в ризахъ** (XII w.), 'фелон' – 'ornat prawosławny' (XVI w.), 'покрывало, саван' 'саѫн' (XI w.) : **Приѣста же тѣло Исово и обѣста к ризами съ ароматы** (XI w. Ewangeliarz Ostromira – za Srezniewski 3, 120-121) 'sukno'; *черныя ризы* 'монашеское одение' 'habit, strój zakonny'. Srezniewski (III, 120-122) także zamieszcza derywaty, np. *ризица* 'komża', *ризьник* 'ризьничий' 'zakrystian, kustosz kościelny', *ризница* 'miejsce, gdzie przechowuje się szaty i naczynia liturgiczne, zakrystia', *ризьный* (adj.) 'odnoszący się do *риза*'.

Znaczenie wyrazu *риза* w języku ukraińskim jest zbliżone do jego podstawowego sensu w rosyjskim, mianowicie (wg słownika Hrinczenki) 'риза, одежда священнослужителей' – 'ornat, szata liturgiczna'. Przykład: "Коли не піп то не микайся в ризи". „Попови ризи” (Hrinczenko 4, 16). Українсько-російський словник (Kiriczenko V, 49) podaje znaczenie wyrazu *риза* jako 'фелонь' – 'ornat prawosławny', przykład: „Ганна Федорівна послала його молодій образок в срібній позолоченій ризи”. Słownik akademicki języka ukraińskiego¹² podaje także inne znaczenia, jak 'парадний одяг царів' – 'galowa, paradna carska szata', przykł.: „А він собі узявшись в боки, ... в червеній ризи походить”; 'металеве покриття, оздоблення на іконах, що залишає відкритими лише зображення обличчя та рук; оклад' – ozdoba metalowa nakładka na ikonę, zakrywająca niemalże cały obraz, z wyjątkiem twarzy i rąk', przykład: „Ганна Федорівна послала його молодій образок в срібній позолоченій ризи”; (arch. i poet.) 'взагалі одяг' – 'ogólnie ubranie, odzież', przykł.: „Їхала [Катерина] селом серед святочно вбраних людей, їхала на велике посміховище, а людям хотілося на коліна падати, мовби мадонну на осяті побачили в ризах срібносніжних”. Występują także derywaty od rzeczownika *риза* w języku ukraińskim, jak *ризниця*, *-ці* 'zakrystia, miejsce przechowywania szat i naczyń liturgicznych', *ризник* 'zakrystia' 'krawiec szyjący szaty liturgiczne, ornaty' (Hrinczenko 4, 16).

W języku białoruskim wyraz *рыза* posiada następujące znaczenia: 'адзеніе якое надзявае святар пры набажэнстве' – 'ornat prawosławny, wierzchnia szata wkładana przez księdza (pora) podczas odprawiania mszy świętej', przykład: "пазалочаная рыза"; 'фігурная металічная накладка на абразах, якая пакідае адкрытымі толькі твар і рукі святога' – 'metalowa nakładka na obraz święty, ikonę, zasłaniająca niemalże cały obraz, z wyjątkiem twarzy i rąk świętego'. Odnotowano także przymiotnik *рыжны*, *-ая*, *-ае* 'odnoszący się do rzeczownika *рыза*'. (TSBLM 569).

Wyraz *риза* nie ma pewnej etymologii. Istnieje kilka hipotez związanych z pochodzeniem tego rzeczownika. Jedna z nich to powiązanie z ie. czasownikiem **reīg* 'ciąć' (z długością samogłoski, jak w ie. *reig*), por. ps. **rězāti* (bułg. *режа*, sch. *rězati*, *rěžēm*, sl. *rězati*, ros. *рѣзать*, *рѣжу*, czes. *rězati*, *řeži*, śl. *rezať*, pol. *rzezać*, *rzezę*, głuź. *ręzać*, dłuź. *ręzaś*). Semantyka tego wyrazu jest podobna do odpowiedników w pewnych językach germańskich, np. stang. *rif* 'strój, ubranie', stisl. *rif* (*ript*) 'kawałek materiału, sukna', stwysniem. *peinrefta* 'spodnie, getry' (BER 6, 206-210, 252-254). Z semantycznego punktu widzenia część ubrania jest

¹² Словник української мови в 11 томах, том 8, 1977, с. 532.

zwykle wycięta z większego kawałka tkaniny, stąd etymologia wyprowadzająca ten wyraz z indoeuropejskiego czasownika o znaczeniu ‘ciąć, kroić’ jest bardziej przekonująca niż pozostałe. Niektórzy autorzy twierdzą, iż wyraz ten może być spokrewniony z lit. *rỹzai* ‘łachmany’ lub *rizios* ‘zbroja’. Istnieje też hipoteza głosząca, iż rzeczownik ten jest pożyczką z trackiego wyrazu ζειπά ‘odzież wierzchnia’ (Machek: 436) lub z łacińskiego *rasum* < gr. ράσον ‘kawałek tkaniny, sukna’¹³, albo też pochodzi z bizantyńskiego (ρίζαι ‘przedramię’). Ta ostatnia jest nie do przyjęcia ze względów semantycznych.

Sugestia, że *puz*a pochodzi z arab. *ridā* ‘szeroka, luźna wierzchnia odzież, ubiór damski, suknia’ jest trudną do zaakceptowania z powodu problemów wokalicznych (długie *ī* w Słowiańszczyźnie), chociaż byłaby do przyjęcia z semantycznego punktu widzenia. Rozwój spółgłosek w śródgłosie *d > δ > z* jest charakterystyczny dla dialektów protobułgarskich i kipczackich (pod wpływem staroturkijskim) (BER 6, 254).

Podsumowując można stwierdzić, iż znaczenie bułgarskiego rzeczownika *puz*a ‘koszula (męska)’¹⁴ jest izolowane, nieznane w innych językach słowiańskich, jak zostało wykazane w niniejszym artykule oraz jest jedynym sensem tego rzeczownika we współczesnym języku bułgarskim (nie licząc znaczeń dialektałnych i ludowych, jak ‘owodnia’, ‘czepek (płodu)’, ‘łożysko, łac. placenta’. W większości języków słowiańskich (zarówno współczesnych jak i historycznych) wyraz ma sens ‘luźny, długi strój, rodzaj długiej luźnej sukni’, także (w starobułgarskim) ‘habit zakonny’, w niektórych (szczególnie wschodniosłowiańskich) oznacza ‘ornat’, gdzie jest to jego podstawowa semantyka. Występuje także w innych znaczeniach, szczególnie w języku serbsko-chorwackim, gdzie wyraz ten posiada wiele wariantów semantycznych, które wymieniono w artykule, łącznie z metaforycznymi, jak np. ‘ozdobna nakładka metalowa na ikonę (oprócz serbsko-chorwackiego także w językach wschodniosłowiańskich). Znaczenie ‘całun, prześcieradło’ występuje wyłącznie w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. Wyraz ten nie jest znany językowi polskiemu, słowackiemu a także obu językom łużyckim.

Celowe byłoby także napisanie drugiego artykułu, dotyczącego nazw ‘koszuli’ w językach słowiańskich, będącego uzupełnieniem niniejszego.

¹³ Bułgarski wyraz *paco* oraz rosyjski *пяса* pochodzi z łac. *rasum*, (por. gr. ράσον, ngr. ράσο, wł. *raso*). Występuje on także w języku staro-cerkiewno-słowiańskim *раса* ‘sutanna prawosławna’, sch. *rāsa*, ukr. *pāsa* oraz – jako pożyczka w rumuńskim. (BER, 6, 185). Sutanna prawosławna różni się od rzymsko-katolickiej tym, że ma znacznie szersze rękawy oraz jest uszyta z cieńszej tkaniny.

¹⁴ Koszula nocna (dziś jest ona w praktyce jedynie damskim strojem nocnym) nazywa się w języku bułgarskim *нощница*.

Literatura

- Frančić V. (1959). *Słownik serbsko-chorwacko-polski*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Karadžić V. Steph. (wyd.) (1935). *Srpski rječnik iztumačen njemačkijem i latinskijem riječima*, izd. Vuk Stepf. Karadžić, wyd. 4, Belgrad: Štamparija Kraljevine Jugoslavije
- Mjesto.Machek V. (1957). *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praga: Československá akademie věd.
- Příruční slovní jazyka českého*, t. I-VIII, Praga: Česká akademie věd a umění, 1935 – 1957. (PSJČ)
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. I – XXIII, Zagrzeb 1860 – 1986. (JAZU)
- Skok P. (1971-1973). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. I – III, Zagrzeb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- Trávníček Fr. (1952). *Slovník jazyka českého*, Praga: Slovanské nakladatelství.
- Български диалектен атлас, обобщаващ том*, Sofia: Книгоиздателска къща „Труд“2001. (BDA OT)
- Български етимологичен речник*, t. 1-7, Sofia: Академично издателство „Проф. М. Дринов“, 1971-2010. (BER)
- Български тълковен речник*, оргас. Л. Андрейчин i in., Sofia: Наука и изкуство 1955. (BTR)
- Геров Н. (1895-1908), *Речник на българския език*, t. 1-6, Płowdiw: Дружествена печатница „Съгласие“.
- Грінченко Б. (оргас.) (1907 – 1909). *Словарь української мови*, оргас., t. I – IV, Kijów.
- Давидов А. (1976). *Речник-индекс на презвитер Козма*, Sofia: Българска академия на науките.
- Даль В. (1956). *Толковный словарь живого великорусского языка*, t. I-IV, Moskwa: Т-во М. О. Вольф.
- Дювернуа А. (оргас.) (1889). *Словарь болгарскаго языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати*, t. I-II, Moskwa.
- Кириченко И. Н. (gl. red.) (1953 – 1963). *Українсько-російський словник*, t. I – VI, Kijów: н-т мовознавства ім. О. О. Потебні.
- Ожегов С. И. (оргас.) (1953). *Словарь русского языка*, Moskwa.
- Речник на български език*, t. 1-13–, Sofia: Българска академия на науките 1977 – 2008–. (RBE)
- Речник на македонскиот јазик*, t. I-III, Skorje: Институт за македонски јазик, 1961–1966. (RMJ)
- Речник српскохрватског књижевног језика*, t. I – VI, Novi Sad: Матица српска ; Zagreb: Матица хрватска, 1967-1976. (RMS)
- Речник на съвременния български книжовен език*, t. I – III, Sofia: Българска академия на науките, 1955-1959. (RSBKE)
- Срезневский И. И. (1893 – 1903). *Материалы для словаря древнерусского языка*, t. I – III, Sankt-Petersburg: Отд-ния рус. яз. и словесн. Имп. АН.
- Стойков Ст. (1968). *Българска диалектология*, Sofia: Акад. изд. "Проф. Марин Дринов".
- Глумачалны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*, Mińsk: БелЭн. 996. (TSBLM)
- Цейтлин Р. М., Вечерка Р., Благова Э. (red.) (1999). *Старославянский словарь (по рукописям X- XI веков)*, Moskwa: Русский Язык.)